

О. О. Пащенко, к. ю. н., доцент кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗУМОВЛЕНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЩОДО ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ У 1998–2001 РОКАХ

Одним із пріоритетних напрямів кримінально-правової політики України у сфері захисту прав людини є боротьба із торгівлею людьми. Це явище грубо порушує право людини на свободу, яке виступає одним із її невід'ємних природних прав. Тому торгівля людьми справедливо визнається міжнародним співтовариством одним із найганебніших злочинів у всьому світі. Доповнення КК статтею, що встановила відповідальність за торгівлю людьми свідчить про послідовні кроки, які здійснює Україна в напрямку реального втілення в життя проголошеного в її Конституції положення про пріоритетність природних прав людини¹.

Кримінально-правова норма, що передбачає в Україні відповідальність за торгівлю людьми, пройшла у своєму розвитку три етапи: 1) доповнення КК 1960 р. статтею 124¹, яка встановила кримінальну відповідальність за торгівлю людьми; 2) прийняття КК 2001 р., стаття 149 якого мала істотні відмінності порівняно зі ст. 124-1 КК 1960 р. 3) зміна редакції ст. 149 КК 2001 р. Законом України № 3316-IV від 12 січня 2006 р. На підставі цього вважаємо за необхідне здійснювати аналіз позицій науковців окремо щодо кожного із названих етапів.

Дана публікація присвячена аналізу наукової проблеми на першому етапі.

Проблемі боротьби з торгівлею людьми в Україні в цей період було присвячено багато робіт. При цьому, лише в деяких із них окремим обставинам соціальної обумовленості кримінальної відповідальності приділили увагу В. С. Батиргарєєва, Т. І. Возна, В. В. Голіна, Н. О. Гуторова, І. М. Даньшин, С. В. Денисов, Т. А. Денисова, В. А. Козак, Г. Л. Кохан, К. Б. Левченко, Я. Г. Лизогуб, А. М. Орлеан, Ю. І. Римаренко, П. П. Сердюк, В. І. Суслов, М. І. Хавронюк та інші правники. Спроба ж комплексного вирішення цієї проблеми наявна лише в дослідженнях В. О. Іващенко. Розділ 3 її дисертаційного дослідження «Кримінологічні та криміналь-

¹ Див.: Лизогуб, Я. Г. Стаття 124-1 Кримінального кодексу України: проблеми правової термінології та необхідність її удосконалення [Текст] / Я. Г. Лизогуб // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – 2001. – Вип. 2. – С. 116.

но-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми» має назву «Соціальна обумовленість та кримінологічне попередження торгівлі жінками та дітьми, а також інших протиправних діянь, з нею пов'язаних», присвячений аналізу детермінантів даних злочинів та основним напрямкам боротьби з ними¹. Тобто науковець звернула свою увагу не на соціальну обумовленість відповідної кримінально-правової заборони, а на виявлення факторів, що породжують таке суспільно небезпечне явище та сприяють його існуванню. Водночас, в підрозділі 1.1. «Історико-правовий аналіз норм міжнародного права про боротьбу з торгівлею жінками та дітьми» аналізуються положення відповідних нормативно-правових актів починаючи зі спеціальної декларації, Віденського конгресу 1815 р. і до чинних на момент написання дисертації. Зазначене дозволяє стверджувати про дослідження не лише історичної, а й нормативно-правової обставини соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність. У підрозділі 1.2. «Співвідношення норм міжнародного права про боротьбу з торгівлею жінками та дітьми з нормами національного права України» визначається відповідність норм національного права положенням міжнародно-правових актів. При цьому наводяться положення різних редакцій Руської Правди, Соборного Уложення 1649 р., Уложення про покарання кримінальні та виправні в редакції 1885 р., приділено увагу кримінальним законам України радянського періоду. Ці положення, вочевидь, теж стосуються історичної й нормативно-правової обставини соціальної обумовленості. Дослідниця зауважує, що назва ст. 124¹ КК України ред. 1960 р. є невдалою, значно звужує її зміст, оскільки не охоплює інших угод (крім купівлі-продажу), пов'язаних з незаконним заволодінням чи передачею людини. На підставі цього правник пропонує назвати її «Торгівля людьми та інші незаконні угоди відносно людини». Наведені судження, на нашу думку, стосуються такої обставини, як єдність і визначеність термінології. Те саме можна сказати і стосовно пропозиції дисертантки застосовувати в диспозиції лише термін «заволодіння людиною», вилучивши його конкретизуючи ознаки «відкрите чи таємне»². Далі В. О. Іващенко справедливо зазначає, що для притягнення винного до відповідальності необхідно довести, що він завідомо усвідомлював після продажу або іншої платної передачі використання потерпілого з якоюсь із передбачених законом метою, а це ускладнює можливість доведення його вини. Тому в новій редакції статті науковець пропонує передбачити мету вчинення цього злочину у більш загальному вигляді: «з метою експлуатації чи іншого забороненого використання»³. Тут, звичайно, йдеться про таку обставину со-

¹ Див.: Іващенко, В. О. Кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. О. Іващенко ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2000. – С. 14, 15.

² Див. там само. – С. 6–8.

³ Див. там само. – С. 9.

ціальної обумовленості, як процесуальна здійсненність переслідування. Дисертантка робить обґрунтований, на наш погляд, висновок про необхідність проведення подальшого вдосконалення законодавства з питань боротьби з торгівлею людьми. При цьому, на її думку, доцільно як можна ширше визнавати наявні міжнародно-правові документи з цього питання та імплементувати міжнародно-правові норми у національне законодавство всіх країн.

Судячи з викладеного, позитивним внеском В. О. Іващенко у вирішення розглядуваної нами наукової проблеми є те, що вона першою в Україні комплексно проаналізувала історичні та міжнародно-правові обставини, що обумовлюють кримінальну відповідальність за торгівлю людьми, а також звернула увагу на такі обставини як єдність і визначеність термінології та процесуальна здійсненність переслідування. Однак при цьому сам термін «соціальна обумовленість» науковець використовувала лише стосовно пояснення існування відповідного явища суспільної дійсності, а не стосовно кримінально-правової заборони.

Інші науковці аналізованого періоду досить ґрунтовно розкрили у своїх дослідженнях окремі обставини, що обумовлюють існування у в КК України норми, що передбачає відповідальність за торгівлю людьми. Зокрема, дослідники звернули увагу на такі обставини: історичні, міжнародно-правові, порівняльно-правові, суспільну небезпечність, поширеність явища, єдність і визначеність термінології, чіткість і ясність мови закону, процесуальну здійсненність переслідування.

Дослідники відзначають, що торгівля людьми – це досить складна проблема, яка має тривалу історію. Суспільство по-різному ставиться до вирішення цієї проблеми у різні часи. Спочатку ставлення до торгівлі людьми було досить ліберальним. Вона розглядалась як засіб отримання прибутків. Потім в процесі свого розвитку суспільство усвідомило неможливість існування подібної форми збагачення, оскільки вона дискримінувала людину. Почалася боротьба з цим явищем, причому дуже жорстка. Викладене свідчить про врахування законодавцем такої обставини як історична.

Аналіз міжнародно-правових актів дозволив правознавцям зробити висновок про ту величезну увагу, яку приділяє світове співтовариство найрішучішій боротьбі з торгівлею людьми на протязі останніх двох сторіч. Водночас дослідники констатують, що зміст ст. 124¹ КК України 1960 р. не повною мірою відповідає вимогам цих актів. Це свідчить про неповне врахування законодавцем такої обставини соціальної обумовленості, як міжнародно-правова.

В розглядуваний час близько 180 країн світу мали законодавство, що дозволяє протидіяти тим чи іншим проявам торгівлі людьми. Науковці дійшли висновку, що складність і багатогранність явища торгівлі людьми

обумовили різні підходи до криміналізації цього діяння – кримінальні кодекси різних країн трактують цей злочин по-різному. Україна належить до групи країн, де передбачено самостійну відповідальність безпосередньо за незаконний продаж людини. До інших груп належать країни, що пов'язують торгівлю людьми із примушуванням особи до зайняття проституцією або із звідництвом, а також ті, що, не встановлюють окремо відповідальність за купівлю-продаж людини, а передбачають її лише за викрадення людини та незаконне позбавлення свободи. Таким чином законодавцем обрано один із варіантів криміналізації цього явища, із тих, що наявні у світовій практиці, і таким чином цілком дотримано такої обставини соціальної обумовленості, як порівняльно-правова.

Суспільна небезпечність торгівлі людьми не викликає сумнівів. Дослідники відзначають, що вона полягає в посяганні на найбільш цінні та водночас невід'ємні права людини – право на повагу до гідності, право на свободу та особисту недоторканість, право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання навіть наголошують на тому те, що це явище створює загрозу національній безпеці України у сфері забезпечення прав та законних інтересів громадян.

Про поширеність розглядуваного злочину свідчить те, що в усьому світі щорічно 1–2 мільйони жінок і дітей стають об'єктами купівлі-продажу. 100 000 із них – громадяни України, які використовуються за кордоном у секс-індустрії.

Дослідники одноставно зауважують, що при конструюванні ст. 124¹ КК України 1960 р. не було дотримано такої обставини соціальної обумовленості, як визначеність та єдність термінології. Так, зазначається, що у диспозиції статті використані терміни, які раніше не зустрічалися в кримінальному законі, та й взагалі не є правовими – «сексуальна експлуатація», «порнобізнес», «залучення у боргову кабалу», «експлуатація праці». Що саме розуміти під цими поняттями не зрозуміло не тільки практичним працівникам, але й науковцям. Це зумовлює складнощі при застосуванні закону, про що свідчить невелика кількість порушених кримінальних справ. Крім того, в диспозиції одночасно використовуються терміни «людина» і «особа» тощо. Тому науковці роблять висновок щодо якомога скорішого прийняття нової норми або істотної зміни існуючої.

Дослідники звертають увагу на те, що в юридичній науці загально-визнано, що статті КК повинні бути викладені якнайстиліше, відобразити лише необхідні, суттєві ознаки злочинного діяння. Проте редакція ст. 124¹ КК не відповідає цій обов'язковій вимозі. Як видно із тексту закону, він характеризується перш за все безпідставною надлишковістю при описанні ознак складу злочину. Так, наприклад, В. А. Козак відзначає, що у зазначеній статті КК ідеться про те, що заволодіння людиною може бути як відкритим, так і таємним, як пов'язане із законним чи незаконним її

переправленням через державний кордон України, так і не пов'язане із цим, як за її згодою, так і без її згоди. Якщо для притягнення до кримінальної відповідальності за торгівлю людьми наявність чи відсутність зазначених ознак не відіграє ніякої ролі, то непотрібно й захарашувати ними кримінально-правову норму¹. З викладеного випливає висновок про недотримання законодавцем такої обставини соціальної обумовленості, як чіткість і ясність мови закону.

Порушення двох останніх із досліджених обставин зумовлює також неповне дотримання ще однієї: процесуальної здійсненності переслідування. Крім того науковці звернули увагу на складність ознак суб'єктивної сторони розглядуваного злочину (вини і мети). Конструкція ст. 124¹ КК передбачала, що винна особа з самого початку своїх дій усвідомлювала факт наступної сексуальної експлуатації потерпілого, використання його в порнобізнесі та інші передбачені в диспозиції цілі. Так, наприклад, В. С. Батиргареева цілком обґрунтовано зазначає, що в тому випадку, коли винний байдуже ставиться до того, як саме буде використовувати потерпілого покупець – кримінальна відповідальність виключається². А довести протилежне – надзвичайно складно.

Таким чином, незважаючи на те, що комплексного аналізу соціальної обумовленості кримінально-правової норми, передбаченої ст. 124¹ КК України 1960 р. ніхто з науковців, які творили у відповідний період, не здійснив, – їх дослідження дозволяють заключити, що вказана норма відповідала таким обставинам соціальної обумовленості, як історичні, порівняльно-правові, суспільна небезпечність, поширеність явища. Водночас міжнародно-правова обставина була дотримана законодавцем не повною мірою, а єдність і визначеність термінології, так само як чіткість і ясність мови закону і процесуальна здійсненність переслідування були взагалі порушені.

¹ Див.: Козак, В. А. Уголовная ответственность за торговлю людьми: некоторые проблемы признаков состава преступления [Текст] / В. А. Козак // Злочини проти особистої волі людини : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. семінару (Харків, 19–20 вересня 2000 р.) / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – Х. : Лествиця Марії, 2002. – С. 90.

² Див.: Батиргареева, В. С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические проблемы [Текст] / В. С. Батиргареева // Зб. наук. пр. Харк. центру по вивченню організованої злочинності спільно з Амер. ун-том у Вашингтоні. – Вип. 4. – Х. : Право, 2002. – С. 260.